

Klasik Dönem İslâm Âlimlerine Göre Aryüs ve Aryüşçülük

Servet Doğan

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı
Samsun/Türkiye
servetus12@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0001-8835-6041>

Öz: Hıristiyanlık tarihinde Aryüşçülük, İsa'nın tabiatı tartışmasında kendi içinden Ortodoks Hıristiyanlığı tehdit eden en büyük teslis karşıtı hareket olmuştur. İslam dünyasına gelince Aryüşçülük muvahhit bir Hıristiyan mezhebi olarak ilgi görmüştür. Bununla birlikte Aryüşçülükle ilgili anlatılar Müslüman müelliflerin eserlerinde fazla yer tutmamıştır. Bu çalışmada klasik dönem Müslüman müelliflerin Aryüs ve teolojisi hakkında atıfta buldukları kaynaklar incelenmiştir. Yazılı kaynakların yanında, müelliflerimiz bizzat kendi karşılaştıkları kişi ya da cemaati de referans olarak kullanmıştır. Eserlerinde Aryüs ve mezhebine yer veren dokuz klasik dönem Müslüman müellifin konuyla ilgili verdiği bilgiler ilk dönem Hıristiyan kaynakları ile karşılaştırılmıştır. Bunlar Aryüs'ün kendine ait yazılar, Aryüs teolojisinin tartışıldığı konilerde ilan edilen amentüler ve kilise tarihi konulu eserlerdir. Klasik dönem Müslüman müelliflerin Aryüs'ün İsa tasavvuru hakkında doğru bilgiler verdiği görülmekle birlikte, Aryüşçü mezhepler ve kendi aralarındaki mücadeleleri, Aryüşçülüğün Roma İmparatorluğu ve Got Krallıklar dönemindeki tarihi seyri hakkında kaynaklara sahip olmadıkları anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Hıristiyanlık, Aryüşçülük, Aryüs, Müslüman Müellifler, Hz. İsa, Teslis, Tevhit.

Geliş Tarihi/Received Date: 02.07.2021

Kabul Tarihi/Accepted Date: 19.11.2021

Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf/Citation: Doğan, Servet. "Klasik Dönem İslâm Âlimlerine Göre Aryüs ve Aryüşçülük". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/2 (Aralık 2021), 473-496. <https://doi.org/10.51447/uluifd.961744>

Arius And Arianism According to Muslim Scholars of Classical Period

Abstract: Arianism has been the biggest religious movement in the discussion of the nature of Jesus, threatening the Orthodox church from within. For the Islamic world, it has been an interesting subject because of its antitrinitarian attitude. However, the narratives about Arianism did not take much place in the works of Muslim authors. This study deals with the matters of what and how much Muslim scholars of the classical age knew about Arius and his theology, how much they could learn about Arianism and what wrote about it. It also deals with the kind of sources whether people or works of Muslim authors referred about Arianism. The works of the Muslim authors compared with early Arian documents such as Arius' writings, the decisions of the councils where Arian Theology was the subject of discussion, and the informations about the subject in the early church historical works. We studied works of nine of the classical period Muslim authors about Arius and Arianism. It is understood that although the classical period Muslim authors gave correct information about Arius' conception of Jesus, they could not reach the sources about the different subgroup of Arians and disputations with each other, the power of the Arianism in the ages of Roman Empire and Gothic Kingdoms.

Keywords: The History of Religions, Christianity, Arianism, Arius, Muslim Authors, Jesus, Trinity, Monotheism.

[You may find an extended abstract of this article after the bibliography.]

Giriş

Aryüşü Teoloji, Hıristiyanlığın teslis inancındaki en önemli yol ayrımlarından birini oluşturan bir anlayış olduğundan Aryüşçülük Müslümanların da ilgisini çekmiştir. Ancak din ve mezhepleri işleyen yahut diğer dinlere reddiye olarak kaleme alınan eserlerde Klasik Dönem Müslüman müellifler, artık mensubu kalmamış Hıristiyan mezhepleri cümlesinden olması hasebiyle Ortodoksluk, Nesturîler ve Ya'kübîlik mezhepleri kadar detaylı ele almamıştır. Müslüman müelliflerin Aryüşçülük hakkında verdikleri bilgiler sınırlı olmakla birlikte dikkate değer izahlar içermektedir. Aryüşçülük; Ortodoks Hıristiyanlığın teslis yorumunu kabul etmeyen bir mezhep olarak ayrı ihtimam görmüş, eleştiri yöneltilmemiş ve Hz. İsa'nın getirdiği mesajı en yakın mezhep olarak değerlendirilmiştir. Bazı Müslüman müellifler Aryüşçülüğü İslam'a yakın, muvahhit bir Hıristiyan mezhebi olarak değerlendirirken bazı Hıristiyan müellifler de onu İslam'ı hazırlayan bir akım olarak görmüştür. Klasik Dönem Müslüman müelliflerin Aryüşçülük hakkındaki görüşlerini bulabileceğimiz yer mîl ve nihâl kitaplarıdır. Hıristiyan mezheplerinin zikredildiği reddiye türü kaynaklarda Aryüşçülük bir mezhep ismi olarak geçmekte ya da hiç geçmemektedir. Bunun nedeni İslam'ın doğduğu 7. yüzyılın artık Aryüşçü bir topluluğun kalmadığı ya da tamamen silinmeye yüz tuttuğu bir yüzyıl olması olabilir. Bu çalışma iki bölümden oluşacaktır. Birinci bölümde kısaca Aryüş ve Teolojisi özetlenecek ikinci bölümde mîl ve nihâl türü eser olmak üzere Klasik Dönem Müslüman müelliflerin Aryüşçülük hakkında verdikleri ve yaptıkları değerlendirmeler ele alınacaktır.

1. Aryüs ve Teolojisi

Aryüs Roma İmparatorluğunun 3. yüzyıl krizi diye bilinen çalkantılı dönemine denk gelen MS. 260'lı yılların başında Libya'da Berberi bir ailede doğmuştur. Aryüs isminin dinî tartışmalarda duyulması ilk defa Roma imparatorluğu topraklarında Diocletianus'un (303-313) Hristiyanlara uyguladığı yoğun baskı döneminde kilise içinde meydana gelen teolojik tartışmalar sırasındadır.¹ Bu yıllarda Aryüs İskenderiye Piskoposu Petrus tarafından Kiliseye kabul edilmiş ve cemaatin ileri gelen vaizlerinden biri olmuştur. Aryüs bir ara Petrus tarafından kiliseden atılmışsa da halefi Achillas tarafından geri kabul edilmişti. Achillas'ın halefi Alexander döneminde İsa'nın ilahi ve beşerî tabiatı konusunda Aryüs'ün kendi görüşlerini açıklamasıyla Hristiyanlık tarihinde kiliseyi uzun yıllar meşgul edecek bir tartışma başlamış, Roma İmparatorluğu ve Avrupa'nın dinî-siyasî tarihini etkilemiştir.

Aryüs'ün savunduğu görüşler aslında ilk defa Aryüs tarafından telaffuz edilmiş şeyler değildi. Hatta Aryüs'e göre asıl kendi muarızlarının söylediği şeyler yeniydi. Kutsal Kitap'a ve havarilerden beri süre gelen inançlara Aryüs yeni bir şey eklemiyor, aksine geleneği savunuyordu.² Aryüs'ün savunduğu İsa tasavvuru ilk defa kendisi tarafından dillendirilmediği gibi Aryüs'ün ortaya çıktığı dönemde savunduğu teolojiye de sadece Aryüşçülük denmiyordu. Bir dönem Aryüs'ün hamiliğini yapan İzmit Piskoposu Eusebius'a nispetle *Eusebiusçular* tabiri de kullanılmıştır. O halde bu Eusebius, Aryüs ve taraftarlarının İsa tasavvuru neydi?

Aryüs'e göre Tanrı tarif edilemez ve yaratılmışlar onu tam olarak idrak etmekten acizdir. Onun eşi ve benzeri yoktur. Tek, doğmamış ve ezeldir. Oğul (İsa), Baba'nın (Tanrı) kendine ait özelliklerinden hiçbirine sahip değildir. Çünkü o Baba'ya eşit değildir, Baba ile aynı varlık da değildir.³ Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un varlıkları birbirine karışmamıştır. Üstünlüklerine gelince yegâne ve sonsuz olan, diğer ikisinden daha çok yücedir. Baba özü itibarıyla tüm yaratılmışlara yabancı olduğu gibi Oğul'a da yabancıdır. Tek ezeli olan Baba'dır. Diğer ikisi (Oğul ve Kutsal Ruh) var olmadan önce yoklardı. Ezelî olmayan Oğul, Tanrı'nın iradesiyle var edildi. Tanrı tüm mahlûkata olduğu gibi Oğul'a da görünmezdir.⁴ Tanrı'nın Oğul'a denk birini yaratması mümkündür. Ama böyle birini yaratmamıştır. Oğul, büyüklüğüne ve yüceliğine

¹ Turhan Kaçar, *Genç Antikçağda Hristiyanlık, Doğuda İsa Doktrininin Siyasi ve Entelektüel Tarihi* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009), 55.

² Aryüşçülüğün muhtemel kökenleri ve Aryüs'ün öncülleri için bk. Zafer Duygu, *Hristiyanlık ve İmparatorluk, Geç Antikçağda Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları* (İstanbul: Divan Kitap, 2017), 210-230; Servet Doğan, *Aryüşçü Hristiyanlık, Gotlar Dönemi ve Sonrası* (Ankara: Eskiye Yayınları, 2021), 24-51.

³ Wisconsin Lutheran College, "Fourth Century Christianity, Aryüs-Thalia" (Erişim 14 Ağustos 2021).

⁴ Wisconsin Lutheran College, "Fourth Century Christianity, Aryüs-Thalia", bk. Philostorgius, *Ecclesiastical History*, çev. Philip R. Amidon, ed. John T. Fitzgerald (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2007),

Tanrı istediği için sahip olmuştur. Tarif edilemez olan Tanrı, Oğul tarafından da idrak edilemez.⁵

Aryüşçü Teoloji, Ortodoksiyi tek Tanrı olan Baba'dan başka ezeli varlıklar (Oğul ve Kutsal Ruh) kabul ettiği için çok tanrıcılığa düşmekle suçlamıştır. Ortodoksi de Aryüşçüleri, Baba'dan ayrı bir öze sahip olan ikinci küçük bir tanrı (Oğul/İsa) kabul ederek çok tanrıcılığa düşmekle suçlamıştır. Çünkü Aryüşçüler son tahlilde İsa için tanrı ifadesini kullanıyorlardı. Ancak bu tanrılık ona erdemi sayesinde bir unvan olarak verilmişti ve gerçek anlamda bir tanrılık değildi.⁶

Aryüşçülük tartışması İznik Konsilinin toplanma nedenlerinden biridir. Aryüs ve taraftarlarının aforoz edildiği bu konsilde Ortodoks Hıristiyanlığının amentüsü de belirlenmiştir. Konsil kararlarına rağmen, Aryüs'ün fikirleri yayılmaya devam etmiştir. Çünkü Konstantin İznik Konsilinde Aryüs'ün aforozunu onaylayıp sürgüne gönderse de çok geçmeden Aryüs'ü çağırıp onu tekrar kiliseye kabul ettirdi. Muarızı olan Athanasius'u da sürgüne göndermiştir. Fakat aynı tarihlerde (336) Aryüs, bir yıl sonra da Konstantin ölmüştür. Konstantin'in Aryüşçü mü yoksa Ortodoks mu olarak öldüğü konusu tartışmalı olarak kalmıştır.⁷ Konstantin'in halefleri olan Konstantius ve Valens de Aryüşçü iktidarları boyunca Aryüşçüleri destekledikleri bilinmektedir. Ancak I. Theodosius (öl. 395) Ortodoks idi ve Ortodoksluğu Roma İmparatorluğunun tek inancı haline getirip diğerlerini yasakladı. İmparatorluğun doğusundan sürülen Aryüşçülük Batı Roma'nın varisleri olan Ostrogot, Vizigot, Burgond, Vandal, Sueb ve Lombard Krallıklarının mezhepleri ve aynı zamanda kimliklerini oluşturarak 7. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür.

Aryüs'ün şiiirlerinden oluşan *Thalia* isimli eserde, İsa Mesih'in mahlûk olduğu, ezeli olmadığı, Baba Tanrı'nın hizmetinde olduğu, Tanrı'nın iradesiyle hareket ettiği belirtilmektedir. Bunun yanında İsa Mesih'in de Tanrı'yı göremediği ve tam kavrayamayacağı açıkça ifade edilmektedir. Yani Aryüs'e göre İsa'da tanrılık sadece bir isim ve unvandır.⁸ Özellikleri sayıldığında İsa Mesih, her şeyiyle mahlûktur. Diğer taraftan Aryüşçülük sadece Aryüs'ün fikirlerinden ibaret bir mezhep değildir. Çünkü

16; Philostorgius Aryüs'ün bu görüşünü nakletmekle ve Aryüşçü bir kilise tarihi yazarı olmakla birlikte Tanrı'nın zatının asla kavranamayacağı konusunda Aryüs gibi düşünmemektedir. bk. Philostorgius, *Ecclesiastical History*, 16.

⁵ Wisconsin Lutheran College, "Fourth Century Christianity, Aryüs-Thalia".

⁶ bk. Athanasius, *De Synodis*, çev. John Henry Newman-Archibald Robertson, ed. Philip Schaff-Henry Wace (New York: Christian Literature Publishing Co., 1892), 1/2; John Norman Davidson Kelly, *Early Christian Doctrine* (London: Adam & Charles Black, 1968), 288; Bilal Baş, "Monoteist bir Hıristiyanlık Yorumu: Aryüşçülük Mezhebi", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 9 (Aralık 2000), 171.

⁷ bk. Theodoret, *Ecclesiastical History*, çev. Blomfield Jackson, ed. Philip Schaff-Henry Wace (New York: Christian Literature Publishing Co., 1892), 1/13; Philostorgius, *Ecclesiastical History*, 12; Eusebius, *Hayatü Konstantini'l-azîm*, çev. Elkuums Markus Davud, (Erişim 19 Mart 2020), 90-99; Doğan, *Aryüşçü Hıristiyanlık, Gotlar Dönemi ve Sonrası*, 96-98.

⁸ Wisconsin Lutheran College, "Fourth Century Christianity, Aryüs - Thalia".

Aryüşçüler İsa'nın tabiatı hakkında kendi aralarında ayrılığa düşmüşler ve ortak bir izaha sahip olamamışlardır. Tanrı ve İsa ilişkisine oldukça farklı yaklaşan Aryüşçüler 325 İznik ve 381 İstanbul Konsilleri arasındaki süreçte benzerlik ve benzemezlik gibi birbirinin zıddı on sekiz farklı amentü kaleme almışlardır.⁹

2. Klasik Dönem Müslüman Müelliflerin Aryüşçülük hakkındaki Görüşleri

2.1. Nâşî el-Ekber (öl. 293/906)

Mu'tezilî şair ve kalamcı Ebu'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed el-Enbârî en-Nâşî el-Ekber *Kitabü'l-evsat* adlı eserinin bir bölümünü Hıristiyanlara ayırmıştır. Eser bize ulaşmamakla birlikte Hıristiyan yazar İbn Assâl'ın ondan yaptığı alıntılardan Hristiyanlık ve mezhepleri konularındaki kanaatlerine ulaşabiliyoruz. Nâşî el-Ekber Hıristiyan mezheplerini tevhitçi ve teslisçi olarak iki gruba ayırmış, teslisçi firkaların görüşlerini özetledikten sonra yedi tevhitçi Hıristiyan mezhebinden bahsetmiştir. Ancak İbn Assal bize sadece Aryüşçüler hakkında yazdıklarını nakletmektedir.¹⁰

İslam âlimleri arasında Hıristiyanlığa reddiye yazan müellifler genelde Nâşî el-Ekber'in izinden giderek Aryüşçülüğü muvahhit Hıristiyan mezheplerinden biri olarak anlatmışlardır. Nâşî el-Ekber'e göre Aryüs ve takipçileri enkarnasyonu (tecessüd) reddetmişler; Mesih ve Ruhü'l-Kuds'ün mahlûk, kul ve elçi olduğunu savunmuşlardır. Şu kadar var ki Allah o ikisini âlemi yaratmaya ve yönetmeye kadir kılmıştır.¹¹

Mesih'e âlemi yaratma ve yönetme yetkisinin verildiği inancı Aryüşçülüğe ait bir inançtır. Ancak onların enkarnasyonu inkâr ettiklerine dair açık bir beyanları yoktur. Aryüs'ü eleştiren kilise babalarının yazılarında ve Aryüşçülüğü mahkûm eden konsil kararlarında bu yönde bir ifade geçmez. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Aryüşçüler, anlamı ve muhtevası Ortodokside farklı olmakla birlikte İsa Mesih için Tanrı ve Rab lafızlarını da kullanmaktadırlar.

2.2. Hasan b. Eyyûb (öl. 378/988)

Önceden Hıristiyan iken İslam'ı seçen Hasan b. Eyyûb kardeşine tercihinin nedenlerini anlatan risale uzunluğunda bir mektup yazmıştır. Kardeşinin ve kendisinin önceden Nestûrî mezhebinden olduğu anlaşılmaktadır. Mektubunda İbn Eyyûb, devrindeki üç büyük Hıristiyan mezhebiyle birlikte Aryüşçülüğü de değerlendirmektedir:

“Hıristiyanların görüşlerini incelediğimde onlardan Aryüşçüler olarak bir taifeye de rastladım ki onlar mücerret bir tevhit anlayışına sahipler. Mesih'in kul olduğunu itiraf etmekle birlikte diğer Hıristiyanların Mesih'in tanrılığı ve Allah'ın hususi oğlu

⁹ Zainab Angelika Müller, *Zur Identität der Arianer* (PDF: Symbolforschung, 2009), 4.

¹⁰ Abdülmecid Şarfî, *el-Fikrû'l-İslâmî fi'r-redd 'ale'n-naşârâ ilâ nihâyeti'l-ğarnî'l-âşir* (Tunus: ed-Dârü't-Tûni-siyye, 1986), 140.

¹¹ Şarfî, *el-Fikrû'l-İslâmî fi'r-redd 'ale'n-naşârâ ilâ nihâyeti'l-ğarnî'l-âşir*, 296.

olduğu yolundaki tasavvuruna katılmıyorlar. Onlar Mesih'in İnciline sarılıp, onun öğrencileri ve havarilerinden gelen bilgileri ikrar ediyorlar. Bunlar hakka en yakın taifedir.”¹²

Hasan b. Eyyûb'un mektubu Hıristiyanlığın tarihini değil kendi zamanı olan 10. yüzyıl Hıristiyan mezheplerini anlattığına göre böyle bir grup onun zamanına ulaşmış olmalıdır. Maalesef taifenin yaşadığı yer ve nüfusu hakkında bilgi vermemiştir. Yukarıdaki anlatı, Aryüscü iken aynı ismi taşıyarak teolojide tamamen Ebionit görüşlere kaymış bir taife ile ilgili olabilir. Bazı bölge ve devirlerde Ebionitlerin Aryüscü zannedilmesi de olasıdır. Yazar söz konusu taifenin dini pratiklerinden bahsetmiyor. Bu yüzden kesin olarak Ebionit ya da Aryüscü bir grup olduğunun tespit edilmesi mümkün gözükmemektedir.

2.3. Kādî Abdülcabbâr (öl. 415/1025)

Mu'tezilî kelamcı Kādî Abdülcabbâr, Hıristiyan mezhepleri arasında Nestûrî ve Melkânî mezheplerini zikrederek Teslis ve Mesih tasavvurlarını anlatır. Bunların dışında daha eski ve daha yeni mezheplerin de olduğunu belirttiikten sonra sadece üç büyük mezhebin görüşlerini ayrıntılı bir şekilde incelemektedir. Mârûnîlerin görüşlerini ele aldıktan sonra mezhep ismi vermeden sadece bir de şöyle düşünen mezhepler var diyerek diğer gruplara geçmektedir. Onun verdiği bilgilerden Aryüscüleri anlattığı anlaşılmaktadır. Bu sonuncu grubu anlatırken Tanrı'yı tek kabul edip, *Baba* diye isimlendirdiklerini nakletmektedir. Onların İsa'yı Allah'ın kelimesi olduğuna ve seçme yoluyla oğul edindiğine, âlemin yaratılmasından önce yaratıldığına inandıklarını, bu nedenle de İsa'nın tanrı olarak isimlendirilebileceğini savunduklarını nakletmektedir. Mesih insanla birleşmiş Meryem'den doğmuş ve çarmıha gerilmiştir. O, Tanrı ile insanlar arasında vasita olup vahiy görevini ifa eden diğer tüm ruhların en yücesi olarak yaratılmış bir ruhtur. Mesih başlangıçta dört unsurla karışmadan latif cevher, saf, basit bir ruh olarak yaratılmıştır. Meryem'den doğduğu zaman dört unsurla karışmış ve bedene bürünmüştür.

Bir de “Onların içinde Mesih'in Meryem'den doğumuyla var olup, peygamber olduğunu, kendisine Tanrı'dan doğma yoluyla değil erdemi ve itaati sebebiyle *Tanrı Oğulluğu* payesi verildiğini savunanlar bulunmaktadır.” demektedir ki bu grupla Ebionitleri ya da bir başka Aryüscü grubu kastediyor olabilir.¹³

Kādî Abdülcabbâr kendi dönemindeki Hıristiyanlarla girdiği şahsi tartışmalarda onların şöyle dediklerini nakleder:

“Biz de sizin (Müslümanlar) gibi İsa Allah'ın ruhu ve kelimesidir' diyoruz. Kur'an'da 'Baba ve Oğul'a yemin olsun' denmiyor mu? Ve yine 'Mesih Meryem'e ilka ettiği elçisi, kelimesi ve kendinden bir ruhtur' demiyor mu? Biz de bundan farklı bir

¹² Hasan b. Eyyûb, *Limazâ eslemtü?*, nşr. S. Osman (Kahire: Mektebetü'n-Nâfize, 2006), 27.

¹³ Kādî Abdülcabbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, thk. İbrâhim Medkûr vd. (Kahire: eş-Şeriketü'l-Mısriyye, 1965), 4/85.

şey demiyoruz. Mesih Allah'ın cevherindedir, onun cinsinden ve benzeridir diyoruz. Onun parçasıdır demiyoruz. Hz. Muhammed Hıristiyanlığı anlattı, ama peşinden gelenler onu anlamadı.”¹⁴

Kādî Abdülcabbâr'ın anlattığı Hıristiyanlar muhtemelen çoğu Nestûrî mezhebine mensup Arap nüfusun yaşadığı yerdeki Hıristiyanlar olmalı. Bu görüşler Müslümanlar karşısında yumuşatılmış ifadelerdir ve ancak Aryüşçülükle uyuşabilir. Monofizit ve Ortodoks izahlara uymaz. “Tanrı Mesih'in kendisidir” ya da “İsa tam Tanrı tam insandır” gibi cümlelerden belki Müslümanların tepkisinden korktukları için çekiniyorlar, belki de kendilerini Melkit, Ya'kübî ya da Nestûrî diye bilmelerine rağmen İsa'yı Aryüşçü gibi anlıyorlardı.

2.4. Bîrûnî (öl. 453/1061)

Dinler tarihi konusunda eser kaleme alan ilk müelliflerden olan Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî dinleri incelerken söz konusu din ve mezheplerin inanç ve ibadetlerini tasvir etmekle yetinip tenkit etmez. Kelâmî konuların dahi Bîrûnî'nin ilgisini fazla çekmediği görülmektedir. Hıristiyan mezhepleri arasında devrinin büyük mezhepleri olan Melkit, Ya'kübî ve Nestûrî mezheplerini anlatırken teslis kadar önemli sayılabilecek *kurtuluş* konusuyla dahi ilgilenmemiştir. O daha ziyade Hıristiyanların günlük hayatında yaşadıkları pratikleri, bayramları ve kutsal günlerini inceleyip her bir mezhebe göre farklarıyla birlikte anlatmıştır.¹⁵

Bîrûnî, Hıristiyanlığın büyük mezhepleri arasında sayılmayan Aryüşçülüğün İslam'a en yakın, diğer Hıristiyan mezheplerine en uzak olanı olduğunu ifade etmektedir. Ancak kitabının konusu fırkaların görüşleri ve bunların eleştirisi olmadığı gerekçesiyle Aryüşçülüğün ne kristolojisinden ne de ibadet ve bayramlarından bahseder.¹⁶

Öyle görünüyor ki Bîrûnî Ebionitler hakkında bir malumata ulaşmamıştır. Öyle olsaydı Ebionitlerden sonra İslam'a en yakın Hıristiyan mezhebi olarak Ebionitleri değerlendirebilirdi. Ancak Bîrûnî'nin, sadece kendi zamanına kadar (11. yüzyıl) yayagelen Hıristiyan mezheplerinden bahsettiği anlaşılmaktadır.

2.5. İbn Hazm (öl. 456/1064)

İbn Hazm, dinler ve mezhepler tarihini konu alan *el-Faşl*'da Hıristiyanların çoğunun tevhit anlayışında olmayıp teslisçi olduklarını söyledikten sonra azınlığı teşkil eden tevhitçiler arasında Aryüşçüler, Samsatlı Pavlus ve Makedonius taraftarlarını

¹⁴ Kādî Abdülcabbâr, *Teşbitü delâilî'n-nübüvve*, nşr. Dr. Abdülkerim Osman (Beyrut: Dârü'l-Arabiyye, 1966), 116.

¹⁵ Tahir Aşirov, “Bîrûnî'ye Göre Hıristiyanlık”, *Milel ve Nihal* 10/3 (Aralık 2013), 14.

¹⁶ Ebu'r-Reyhân el-Bîrûnî, *el-Âşârü'l-bâkiye 'ani'l-kurûni'l-hâliye* (Kahire: Mektebetü's-Şekâfeti'd-Dîniyye, 2008), 352; Tahir Aşirov, *Bîrûnî'ye ve İbn Hazm'a Göre Hıristiyanlık* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 84-85.

saymaktadır. İbn Hazm'a göre Aryüs, tevhit inancını savunmuş, İsa'yı Allah'ın âlemi yaratma vasıtası olan kelamı olarak görmüştür. İmparator Konstantin ve oğlu Konstantius da Aryüs'ün mezhebini kabul etmiştir.¹⁷

İbn Hazm, Hıristiyanlığın kutsal kitaplarını anlatırken bugün elimizde olan İncillerin farklı zamanlarda farklı kişiler tarafından kaleme alınmış tarih kitapları olduğunu; Aryüşü, Melkî (Ortodoks), Nestûrî ve Mârûnî Hıristiyanların da İncilleri böyle gördüğünü belirtmektedir.¹⁸

İbn Hazm'a göre İmparator Konstantin dönemine kadar Hristiyanlık öylesine baskı altında kalmıştır ki ilk Hıristiyanlardan sonraki dönemlere fazla bir şey aktarmak mümkün olmamıştır. Din mensupları bu yeni dini ne sağlıklı bir şekilde aktarıp korumaya muktedir olmuş ne de Maniheistler gibi içlerine girip dinlerini başka mecalara saptıranlara engel olabilmişlerdir. Hz. İsa'ya indirilmiş olan İncil'den çok az bir kısmı baki kalmıştır. Petrus, Matta, Markos, Luka, Yuhanna ve Pavlus'tan ne açık bir ayeti ne de yaygın bir mucizeyi nakledebilen birileri olmuştur. Çünkü onlar da düşmanları tarafından ele geçirilip öldürülme korkusundan dolayı gerçek inançlarını saklamışlar, cumartesi gününe ve diğer Yahudi pratiklerine riayet etmemişlerdi. Tüm bu nedenlerden dolayı Konstantin dönemine ilk Hristiyanlıktan fazla bir şey ulaşmamıştı. Konstantin ve oğlu Aryüşü idi ve Hz. İsa'nın yaratılmış bir kul ve peygamber olduğuna inanıyorlardı. Ancak dinin tamamı da bundan ibaretti.¹⁹

Konstantin Roma'dan ayrılıp İstanbul'u kuruncaya kadar Hıristiyan olduğunu izhar edememişti. Hıristiyanlığını ilan ettikten sonra Hıristiyanları devlet işlerinde görev getirmiş, devletin gücünü kullanarak halkını Hıristiyanlaştırma yoluna girmişti. Onun zamanına kadar Hz. İsa'nın gerildiği gerçek haçın yıllar sonra tekrar bulunduğu gibi bir sürü yalanlar uydurulmuştu.²⁰

İbn Hazm, Konstantin'in Aryüşü olduğu konusunda bir şüphe izhar etmediği gibi onun hakkında olumsuz bir ifade de kullanmamıştır.

İbn Hazm, daha sonra İmparator isimleri zikretmeden Mürtet Julianus, Aryüşü İmparator Valens ve Ortodoks Hıristiyanlığı İmparatorluğun resmi dini haline getirip diğer inançları yasaklayan Theodosius hakkında da bilgi vermektedir.²¹

Yahudilik ve Hıristiyanlığı anlatırken eleştirel bir dil kullanan İbn Hazm sık sık Yahudi ve Hıristiyan kutsal kitaplarından pasajlar sunup Eski Ahit'in İbranice nüshası ve Yetmişler tercümesi arasındaki farklı ifadelere ve çelişkilere dikkat çeker.

¹⁷ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *el-Faşl: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 270-778; bk. Aşirov, *Bîrûnî'ye ve İbn Hazm'a göre Hristiyanlık*, 152.

¹⁸ İbn Hazm, *el-Faşl*, 1/770.

¹⁹ İbn Hazm, *el-Faşl*, 1/778.

²⁰ İbn Hazm, *el-Faşl*, 1/1022.

²¹ bk. İbn Hazm, *el-Faşl*, 1/1022.

Aynı şekilde Yeni Ahit'e referanslar vererek Hıristiyanlığın inanç ve iddialarını tek tek eleştirir. Bu eleştirilerden İbn Hazm'ın Eski ve yeni Ahit'e tamamen vakıf olduğunu anlıyoruz. Ancak Aryüşçülük hakkındaki bilgisinin kaynakları hakkında bilgi vermemektedir. Bundan, İbn Hazm'ın yaşadığı dönemde ve çevrede Aryüşçülük konusunda detaylı malumat ve farklı iddialar bulunmadığı sonucu çıkarılabilir.

İbn Hazm kendi tanıdığı ve bire bir tartıştığı Yahudi ve Hıristiyanlara da atıfta bulunmaktadır. Aryüşçülüğe gelince bu konuda kitap ya da karşılaştığı herhangi bir Aryüşçü Hıristiyana referans vermemektedir. Bunun yanında diğer Hıristiyan mezheplerine yönelttiği gibi eleştiri yöneltmiyor. Hatta üç asırlık baskı dönemini eksiklerine mazeret olarak gösteriyor.²² Dolayısı ile Aryüşçülüğün inanç ve pratiklerinin detayına da girmiyor. Aryüşçülerin, Makedonyusçuların ve Pavlikanların İsa'yı peygamber olarak kabul eden Hıristiyan gruplar olduğunu ifade ettikten sonra İncil'de İsa Mesih'in "Allah'ım insanlara Mesih'in ancak bir beşer olduğunu anlatacak Paraklit'i gönder!" şeklinde bir duadan bahsetmekte ve bununla sözü geçen grupların haklılığına İncil'den delil getirmektedir.²³ Ancak İncillerde bu şekilde bir ifade geçmemektedir. Muhtemelen Paraklit kelimesinin geçtiği bir İncil ifadesinin zorlama tevildinlen yola çıkarak böyle bir iddiada bulunmuştur.

Aryüs'ün mektup ve şiirlerinde, Aryüşçü konsillerde Hz. İsa için *peygamber* unvanını inkâr eden ya da vurgulayan ifadeler geçmez. Daha ziyade Mesihliği ve Tanrı oğulluğu vurgulanır. Ayrıca Aryüşçülerin Paraklit'in gelmesi beklenen son peygamber olduğuna dair bir inançları yoktur. Onlara göre Paraklit Kutsal Ruh'tur. İsa Mesih mahlûk olmakla birlikte tüm mahlûkattan önce yaratılmıştır. Eski Ahit'te bahsi geçen teofanilerde Yakup'la gürleşen, İbrahim'e görünen, ateş yağdıran Baba Tanrı değil Oğul İsa'dır.²⁴

İbn Hazm'ın Aryüşçülerin *muvahtit* olduklarına dair ifadeleri problemlidir. Çünkü Aryüşçüler Hz. İsa'nın yaratılmış, Tanrı ile aynı özden olmayan, değişmeye ve hata yapmaya maruz olduğunu kabul etmekle birlikte, erdemi sayesinde tanrılık makamına yükseltildiğine inanırlar. Bir unvan olarak da olsa İsa'ya yegâne *doğurulmuş Tanrı (monogenes theos)* ve Rab (Krios) ifadelerini kullanmışlardır. Dolayısıyla Aryüşçülerin tartışmasız tevhit inancına sahip oldukları tartışma götürmeyen bir konudur.²⁵

²² bk. İbn Hazm, *el-Faşl*, 1/778.

²³ İbn Hazm, *el-Faşl*, 1/462; bk. Aşirov, *Bîrûnî'ye ve İbn Hazm'a göre Hıristiyanlık*, 152.

²⁴ bk. Athanasius, *De Synodis*, 38; Karl Joseph Hefele, *A History of the Councils of the Church*, ed. Henry Nutcombe (Edinburgh: T. & T. Clark, 1876), 2/158-161.

²⁵ Wisconsin Lutheran College, "Fourth Century Christianity, Aryüs - Thalia"; Rowan Williams, *Arius: Heresy and Tradition* (Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company, 1981), 100-103; Friedrich Kauffmann, *Aus der Schule des Wulfila: Auxenti Dorostorensis Epistula De Fide Vita Et Obitu Wulfilae in Zusammenhang der Dissertatio Maximini Contra Ambrosium* (Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner, 1899), 63-76.

Fakat Aryüsçüler da İznik Hıristiyanlığı gibi yekvücut değildi. Onlar da öz kavramının neden olduğu tartışmalardan dolayı gruplara ayrılmışlardı. Aryüsçülük Tanrı ile İsa Mesih'in aynı özden olmadığı noktasında Ortodoksiden ayrılmaktadır. Tanrı özüne benzerliği noktasında da kendi içinde üç ayrı teolojik yoruma ayrılır: Benzer özcü (Homoiosian), Benzerci (Homean) ve Benzemezci (Anhomean). Aryüs'ün kendisi bu sınıflandırmada Benzemezci grupta sayılmaktadır. Yani İsa Mesih öz bakımından Tanrı ile aynı öze sahip olmadığı gibi ona benzemez de. Ancak İmparator Konstantius, Valens ve Got Krallıklar döneminde yaygın olan teoloji İsa Mesih'in Tanrı'ya benzediğini savunan Benzerci (Homean) teolojidir. Benzerci teolojinin, Wulfila'nın iman ikrarı²⁶ ve I. Sirmium Konsili (351) kararlarında açık bir şekilde ifade edilen İsa Mesih tasavvurunu tevhit inancı olarak nitelenmek zordur. I. Sirmium Konsilinde Oğul'un herhangi bir mahlûk gibi yaratıldığını savunanlar (Radikal Aryüsçüler) lanetlendiği gibi Baba'nın iradesiyle oğul edinildiğini inkâr edenler, Oğul'un doğmamış olduğunu savunanlar, ulûhiyet bir diğer şeyin sebep olmasıyla başlamaz diyen, iki doğmamış ve iki ezeli kabul edenler (Aynıözcüler/İznikçiler), Mesih Meryem'den doğduktan sonra Mesihlik ve oğulluk kazandı diyenler lanetlenmiştir. Mesih'i tüm çağlardan önce var olmuş, yaratılışta Baba'nın yardımcısı tanrı ve Tanrı'nın oğlu olarak çağırmayanlar ve sadece Meryem'den doğduktan sonra Mesih ve Tanrı oğulluğu ve tanrılığa ulaştığını söyleyenler de lanetlenmiştir.²⁷ Aryüs'ün kendi düşünceleriyle de uyuşmayan bu teolojiyi sorunsuz bir tevhitçi teoloji saymak mümkün görünmemektedir.

2.6. Şehristânî (öl. 548/1153)

Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî'ye göre zaman bakımından Aryüsçülük Melkânî, Ya'kübî ve Nestûrî mezheplerinden önce oluşmuştur.²⁸ Şehristânî'ye göre Aryüs Allah'ın bir olduğunu belirtmiş, onu *Baba* diye isimlendirmiştir. Mesih'in mahlûkatın seçilmiş olarak oğlu ve kelimesi olduğunu, âlemin yaratılmasından önce yaratıldığını ve eşyanın yaratıcısı olduğunu, diğer ruhlardan daha büyük, Baba ile oğul arasında vasita olan ve ona vahiy ulaştıran bir ruhu olduğunu da savunmuştur. Aryüs'e göre Mesih cevher, latif, ruhani, halis ve mürekkep olmayan, dört

²⁶ Wulfila'nın İman İkrarında tek bir Tanrı'nın olduğu, onun da Baba olduğu, Oğul'un Baba'ya denk olmadığı, her konuda ona itaat ettiği, Kutsal Ruh'un ne tanrı ne Rab olmadığı sadece Mesih'in hizmetkârı olduğu ifade edilmiştir. bk. Kauffmann, *Epistula De Fide Vita Et Obitu Wulfilae*, 63-76; Hervig Wolfram, *Die Germanen* (München: Verlag C. Beck, 1997), 84.

²⁷ bk. Athanasius, *De Synodis*, 17; Scholasticus Socrates, *Ecclesiastical History*, çev. A.C. Zenos, ed. Philip Schaff-Henry Wace (New York: Christian Literature Publishing Co., 1890), 2/30; Poitiers Hillary, *On the Councils*, çev. E.W. Watson-L. Pullan, ed. Philip Schaff-Henry Wace (New York: Christian Literature Publishing Co., 1899), 38; bk. Hefele, *A History of the Councils of the Church*, 2/158-161.

²⁸ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 215.

unsurdan biriyle karışmamış olarak vücuda gelmiş ancak Meryem'den doğarken dört unsurdan oluşan bedene bürünmüştür.²⁹

Şehristânî'ye göre Aryüs, eşyanın/maddi âlemin yaratıcısı olarak Mesih'i görmüştür. Ona göre Aryüs bu fikrini bir Yahudi mezhebi olan Mukâribe'den almıştır. Şehristânî'ye göre bu grup Aryüs'ten dört yüz sene önce yaşamış züht ve takva ehli kimselermiş. İslamiyet'in doğuşundan sonraki dönem Yahudilerinden olan Bünyamin en-Nihâvendî³⁰ Mukaribe mezhebinden bir Yahudi idi ve Tevrat'ta geçen müteşâbih ayetlerin hepsinin tevil edilmesi gerektiğini, Allah'ın beşer sıfatlarıyla tavsif edilemeyeceğini, Tevrat'ta geçen bu ifadelerden kastedilenin sözü geçen yüce melek olduğunu savunuyordu.³¹ Nihâvendî'ye göre Tanrı o kadar yücedir ki madde ile teması geçemez. Yani maddi âlemi yaratmaktan münezzehtir. Bu yüzden maddî âlemi yaratmak için önce bir melek yaratmış, onun vasıtasıyla da maddi âlemi yaratmıştır.³²

Mukâribe mezhebine göre Allah, peygamberlerle bir melek vasıtasıyla konuşur. Bu melek, tüm mahlûkat yaratılmazdan önce yaratılmış ve onların idaresi için görevlendirilmiştir. Tevrat ve diğer kitaplardaki antropomorfik ifadeler aslında bu melek içindir: "Musa ile yanan ateşin içinde konuştu, hitap etti, geldi, bulutların arasında doğdu, Tevrat'ı eliyle yazdı, tahtına oturdu, insan suretindeydi, tufandan sonra ağladı, kahkaha attı" gibi tüm ifadeler³³ bu meleğe aittir. Tanrı, bütün ruhani özelliklerine haiz bir melek gönderip ona kendi ismini verir. "Bu benim elçimdir, makamı makamımdır, sözü benim sözümdür, emirleri benim emirlerimdir, zuhuru benim zuhurumdur" demiş olur.

Şehristânî bu yorumlara katılmış olacak ki benzer ifadelerin Kur'an-ı Kerim'de olduğuna dair örnekler vermektedir. Şehristânî'ye göre Kur'an-ı Kerim'de hem "Ona

²⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 215.

³⁰ Bünyamin b. Mûsâ en-Nihâvendî 800-850 yılları arasında Irak ve İran bölgesinde yaşamış Anan b. Davud'dan sonra Yahudiliğin Karâiyye Mezhebinin önemli ismi kabul edilmektedir. Nihâvendî, İslamiyet hakkındaki geniş bilgisi ve Yahudi teolojisindeki antropomorfik anlatılara rasyonel yorumlar getirmesiyle bilinmektedir. İslamiyet'ten ve özellikle Mutezileden etkilenmiştir. bk. Muftah Alhasan, "İlmü'l-Kelâmi'l-İslâmî ve eşeruhû 'ale'l-fikri'l-yehûdi (Kelâm İlminin Yahudi Düşüncesine Etkisi)", *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1-2 (Haziran-Aralık, 2019), 48-49.

³¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 206-207.

³² Ya'qûb Kirkisânî, *Kitâbu'l-Envâr ve'l-Merâkib*, thk. Hüseyin Abdülbedî Hüseyin (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyeti'l-âmmeti li'l-Kütüb, 2019), 97; Alhasan, "Kelâm İlminin Yahudi Düşüncesine Etkisi", 49.

³³ bk. Athanasius, *De Synodis*, 2/30; Hillary, *On the Councils*, 38; Hefele, *A History of the Councils of the Church*, 2/158-161.

ruhumuzdan üfledik"³⁴ ifadesi bulunurken hem de Cebrail'in Meryem'e normal bir insan suretinde gelip üflediği³⁵ anlatılmaktadır.³⁶

Karâî müellif Ya'küb Kirkisânî, Şehristânî'nin eserinde geçen *Mukaribe* mezhebini *Meğâriye* adı altında işlemektedir. Öyle anlaşılıyor ki bu mezhep ismi bir istinsah hatasıyla *Mukâribe*'ye dönüşmüştür.³⁷ Nihavendî aslında Karâî³⁸ mezhebine mensup bir Yahudidir. Bununla birlikte anlattığı bu mezhebe ait ilk yaratılan melek tasavvuru Aryüşçülüğün Mesih tasavvuruyla örtüşmektedir. Şehristânî'nin Aryüşçü Kristolojiyi doğru bir şekilde özetlediğini söyleyebiliriz. Aryüs, söz konusu mezhep mensuplarıyla bir ilişkisi olsun olmasın maddi âlemin yaratılma görevinin her şeyden önce yaratılan en büyük meleğe ait olduğu konusunda aynı anlayışa sahiptir.

Aryüşçüler İsa için baş melek tabirini kullanmazlar. Ancak İsa Tanrı'dan aşağıda ve onun emrinde olmakla birlikte Tanrı'nın dışındaki tüm varlığın en üstündedir. Yani baş melek konumuna sahiptir. Teslisçi Hıristiyanlığa karşı Aryüs'ü savunan günümüz Yahova Şahitleri İsa'nın Mikail ile aynı şahıs ve baş melek olduğuna inanırlar.

Hristiyanlığın Gnostik yorumunda da maddi âlem Yüce Tanrı tarafından değil onu taklit eden kusurlu bir tanrı olan Demiourgos/Hikmet tarafından yaratılmıştır. Yahudi Meğâriye mezhebinden daha önce Zerdüştî kozmogonide yaratılışın başında maddi âlemi yaratacak olan bir baş melek (Menôg i Hred=Hikmet Ruhü)³⁹ anlayışı mevcuttu.

Zerdüştlük, Meğâriye, Gnostisizm ve Aryüşçülük arasındaki bu benzerlik tarih içerisinde gelişme ve etkileşimle mi oldu yoksa benzer sorunlar benzer sonuçları mı doğurdu? Bu sorunun cevabı ayrı bir çalışma gerektirmektedir. Durum ne olursa olsun Şehristânî, Aryüşçülüğün İsa tasavvurunun doğuşu konusunda çarpıcı bir iddiada bulunmaktadır.

Şehristânî Eski ve Yeni Ahit'teki tahrifin hem metin hem de yorum bakımından olduğu görüşündedir. Fakat bağlamına göre Tevrat ve İncil'e atıfta bulunmaktadır.

³⁴ el-Enbiya, 21/91.

³⁵ Meryem, 19/19.

³⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 206-207.

³⁷ Mağâriye müntesipleri kitaplarını bir mağarada sakladıklarından dolayı bu isimle anılmışlardı. Mağâriye Mezhebi için bk. Kirkisânî, *Kitâbu'l-Envâr ve'l-Merâkib*, 82; Harezmi de Şehristânî gibi antropomorfizmi reddetmek suretiyle Yahudilerin cumhuruna muhalefet eden Yahudi grubu olarak *Mukaribe* şeklinde zikretmiştir. bk. Muhammed b. Ahmed b. Yusuf el-Harezmi, *Mefâtihü'l-ülüm* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1983), 53.

³⁸ Karâîlik için bk. Mustafa Sinanoğlu, "Karâîlik", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 13 Ağustos 2021); Marina Rustow, "The Qaraites as a Sect: The Tyranny of a Construct", *Sects and Sectarianism in Jewish History*, ed. Sacha Stern (Leiden-Boston: Brill, 2011), 149-186.

³⁹ Rudolf Kurt, "Wisdom" *The Encyclopedia of Religion*, ed. Lindsay Jones-Mircea Eliade (New York: Thomson-Gale: 2005), 9752.

Ayrıca Tanrı oğlu kavramının İncil’de kullanıldığını bunun Arapçadaki *ibnü’l-dünyâ-ibnü’l-âhire* kavramlarından farksız ve mecaz anlamda olduğunu ifade etmektedir.⁴⁰

2.7. İbn Teymiyye (öl. 728/1254)

İbn Teymiyye, Hıristiyanlığa reddiye olarak yazdığı *el-Cevâbü’s-sahîh li men beddele dîne’l-Mesîh* adlı eserinde Hıristiyanlık hakkındaki bilgilerinin kaynağı olarak genelde Ebu’l- Meâlî ve onun arkadaşı olan Ebu’l-Kâsım el-Ensârî’yi gösteriyor. Yuhanna b. Batrîk’ten (öl. 200/815) naklederek Tedrûs (Theodosius) zamanında yapılan konsilleri ve aforoz edilen mezhepleri, Ashâb-ı Kehf’in mağarasından uyanması gibi yaşanan olayları da anlatıyor.⁴¹

İbn Teymiyye, kendi yaşadığı sırada mensubu bulunan önemli Hıristiyan mezheplerini karşılaştırmalı olarak inceleyerek tenkit ediyor. Hıristiyan mezheplerini kendi zaviyesinden hakka yakınlık ve uzaklık açısından bir sınıflandırmaya tabi tutan İbn Teymiyye’ye göre hakka uzak olan Ya’kübîlerdir. Sonra Melkitler, sonra Nestûrîler gelir. Bunlar Hıristiyanların çoğunluğunu oluşturur. Hakka en yakın olanları ise azınlıkta bulunan Aryüşçülerdir.⁴²

Aryüşçülük hakkında İbn Teymiyye, İbn Hazm ve Hasan b. Eyyûb’a paralel bilgiler veriyor. Konstantin ve akabinde gelen imparatorlar zamanındaki Aryüşçü-İznikçi çatışmasına ve patrikler arasında geçen işkence, suikast, sürgün ve öldürmeye kadar varan makam kavgalarına da yer veren İbn Teymiyye, o dönemde patrik ve papazların bir kısmının Melkit (İznikçi), bir kısmının Aryüşçü, bir kısmının da Manici olduklarını bildiriyor.⁴³

İbn Teymiyye önce üç büyük Hıristiyan mezhebinin de kabul ettiği teslis görüşünü anlatıyor. Ezeli olan cevher olarak birdir; uknum olarak üçtür, üç uknumdan anlaşılması gereken de Baba (vücut), oğul (ilim) ve Kutsal Ruh’tur (hayat). Hayat ve ilim zata eklenmiş iki zait vasıf değil cevherin kendi nitelikleridir.”⁴⁴

Aryüşçülerin Tanrı-Oğul anlayışlarına gelince, onlar Tanrı’nın keremi sayesinde İsa’ya Tanrı oğulluğu payesi verildiğini savunurlar. Tıpkı İbrahim’i dost edindiği gibi İsa’yı da oğul edinmiştir.⁴⁵ Aryüşçülere göre Allah cisim değildir ve uknumları da yoktur. Mesih haça gerilip öldürülmemiştir ve bir peygamberdir. Tanrı oğlu da de-

⁴⁰ Şehristânî, *el-Milel ve’n- nihal*, 211.

⁴¹ Takiyyüddin Ahmed b. Teymiyye, *el-Cevâbü’s-sahîh li men beddele dîne’l-Mesîh* (Riyad: Dârü’l-Âsime, 1990), 252; Yuhanna b. Batrîk, *Kitâbu’t-târîhi’l-mecmû’ ale’t-tahkîk ve’t-taşdîk* (Beyrut: Matba’atü Âbâi’l-Yesû’ıyyîn, 1995), 150-151.

⁴² İbn Teymiyye, *el-Cevâbü’s-sahîh*, 252; İbn Batrîk, *Kitâbu’t-târîhi’l-mecmû’*, 150-151.

⁴³ İbn Teymiyye, *el-Cevâbü’s-sahîh*, 82.

⁴⁴ İbn Teymiyye, *el-Cevâbü’s-sahîh*, 82.

⁴⁵ İbn Teymiyye, *el-Cevâbü’s-sahîh*, 80.

ğildir. Tanrı oğulluğu payesi Allah'a yakınlığını ifade etmek için kullanılmış bir isimlendirmedir.⁴⁶

İbn Teymiyye'nin Aryüschülere ait diye naklettiği bu görüşler Hasan b. Eyyûb'un verdiği bilgiler gibi tam olarak Aryüschülüğü yansıtmamaktadır ve kısmen yanlıştır. Yukarıda anlatılan Oğul tasavvuru Aryüschülerin oğul tasavvuruna ters düşmez. Bununla birlikte Aryüschülerin *Tanrı Oğlu* tasavvuru Eski Ahit'teki kullanımından fazlasına sahiptir. Aryüschülük İsa Mesih için hem Tanrı'dan doğma hem Tanrı kelimesini kullanır. Ancak doğmayı Ortodoksinin anladığı gibi zamansız tanrısal özden bir doğma olarak değil yaratılma anlamında kullanır. Yaratılma da tüm yaratılanlardan önce ve farklı bir yaratılmadır. Bununla birlikte Aryüschüler, haça gerilme olayı hakkında Ortodoksiden farklı bir anlatıya sahip değildiler. Haça gerilme olayını inkâr etmezler. Dört İncil ve Pavlus'un mektuplarını muteber gören Aryüschülerin böyle bir sonuca gitmeleri imkânsızdır.

Sonuç olarak İbn Teymiyye de aslında Ebionitleri anlatıyor. Çünkü Ebionitler, Eski ve Yeni Ahit'te kullanılan *Tanrı Oğlu* kavramını Tanrı tarafından erdemli kullara verilen bir unvan olarak görmekteydiler. İbn Teymiyye, Hasan b. Eyyûb gibi Aryüschülerle karşılaştığından söz etmediği gibi anlattığı grubun kendi zamanında mensubu bulunup bulunmadığından da bahsetmiyor. Ancak *azınlık olan mezhep* ifadesiyle kendi dönemi olan 13. yüzyılda halen mensubu bulunan bir grubu kastediyor olabilir. Anlaşılan odur ki söz konusu grubun mensupları İbn Teymiyye'nin başvurduğu kaynaklarda Aryüschü olarak anlatılıyor.

2.8. İbn Kayyim el-Cevziyye (öl. 751/1350)

İbn Kayyim el Cevziyye *Hidâyetü'l-hayârâ fi ecvibeti'l-yehûdî ve'n-naşârâ* adlı eserinde devrinin büyük Hıristiyan mezheplerini Ya'kübî, Melkit ve Nestûrîler olarak sayar ve onları hakka uzaklıkları bakımından derecelendirir. Ya'kübîler Meryem'in tanrı doğurduğunu, Tanrı'nın çarmıhta ölmesinden sonra dirilinceye kadar âlemin üç gün tanrısız kaldığını, Mesih'in Tanrı'nın bizzat kendisi olduğunu savundukları için en kâfir gruptur. Melkitler de Meryem'i Tanrı annesi kabul etmelerine rağmen çarmıhta ölenin İsa'nın beşer tabiatı olduğunu söyledikleri için bir derece Ya'kübîlerden iyidirler. Nestûrîler Meryem'in Tanrı annesi olmayıp sadece beşer İsa'nın annesi olduğunu savundukları için ilk iki gruptan daha iyidirler. Bu üç mezhep aralarındaki farklara rağmen Mesih'in kul olduğunu hiç kabule yanaşmazlar. Bu mezheplerin âlimlerinin teslis izahlarından halk bir şey anlıyor değildir. Onlar bir erkeğin kadını hamile bıraktığı gibi Tanrı'nın Meryem'i hamile bıraktığını sanıyorlar.⁴⁷

İbn Kayyim de hocası İbn Teymiyye gibi Hıristiyan müellif İbn Batrîk'ten alıntılar yaparak Konstantin dönemi Aryüs-Athanasius çatışmasını anlatıyor. Aryüs tek ezeli

⁴⁶ İbn Teymiyye, *el-Cevâbü's-sahîh*, 82.

⁴⁷ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hidâyetü'l-hayârâ fi ecvibeti'l-yehûdî ve'n-naşârâ*, thk. Osman Cuma Dumeiryiye, (Mekke: Dâru ilmi'l-fevâid, 1429/2008), 381-383.

olanın Baba (Tanrı) olduğunu; Oğul'un (İsa) yaratılmış olduğunu; Oğul'un olmadığı bir zaman bulunduğunu, Mesih'in Allah'ın kulu olduğunu savunuyordu. Teslisçiler bunlardan birini fırsat buldukları anda öldürürler, sanki İsa'ya en büyük küfrü etmiş gibi muamele ederlerdi. Hz. Peygamber döneminin Habeşistan necâsisi Ashame b. Ebcer (öl. 9/630) de bu mezheptendi.⁴⁸

İbn Kayyim'in fazla müdahil olmayıp değerlendirme yapmadan Aryüs ve Aryüşçüler hakkında aktardığı bilgilerin kaynağı olan İbn Batrîk'in bir Melkit Hıristiyan olarak olayları anlattığını söylemeliyiz. Onun anlatımına göre tartışmaları kaybeden Aryüşçüler şiddet kullanarak rakiplerini püskürtme yoluna gitmiştir. İbn Batrîk'e göre Athanasius, Aryüs'ü susturacak ve cevapsız bırakacak deliller serdetmiştir. Ama yine de İbn Batrîk itham ve hakarete bulunmamıştır. Belki bundan dolayı İbn Kayyim olayları İbn Batrîk'in ifadelerini eleştirmeden olduğu gibi aktarıyor.

Aryüs'ün İskenderiye patrikliğine bağlı bir bölgede (Baucalis) papaz olarak çalışmaya başladığı yıllarda Roma'ya Hıristiyanları kovuşturan bir imparator (Diocletianus) hâkimdi. Bu İskenderiye Patriği Butrus'u (öl. 311) kafasını keserek idam ettirmişti. Katledilen patriğin iki öğrencisi vardı. Öğrencilerine demişti ki: "Mesih'i rüyamda gördüm. Elbisesi yırtıktı. "Kim yaptı bunu" diye sordum "Aryüs" diye cevapladı ve Aryüs'ü lanetledi. Onun fikirlerinden uzak durun ve onu kiliseye sokmayın" dedi. Butrus (Petrus) öldürüldükten sonra öğrencilerinden biri (Achillas) patrik oldu ve Aryüs'ü tekrar Kiliseye alıp ona papazlık görevi verdi.⁴⁹

İmparator Konstantin, Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra Hıristiyanlar arasındaki ihtilafı son vererek üzerinde ittifak edilen bir amentü belirlemek için İznik'te büyük bir konsil düzenledi. Ancak İskenderiye patriği (Alexander) Aryüs'ün bu konsile katılmasını engellemek istedi. Ölen Patrik Butrus'un Aryüs hakkındaki sözlerini hatırlatarak Aryüs'ü kiliseden kovdu.⁵⁰ Ancak Aryüs'ün iki piskopos dostu (Sezariyeli Eusebius ve İzmitle Eusebius) durumu Aryüs lehine İmparatora arz ettiler. Aryüs kendisinin haksız yere ve zulme uğrayarak kiliseden kovulduğunu söyledi. İmparator, huzurunda tartıştırmak için İskenderiye patriğini çağırttı ve görüşlerini ortaya koymalarını istedi.⁵¹ Aryüs: "Oğul'un olmadığı bir zaman Baba mevcuttu. Sonra kelime diye isimlendirilen bu Oğul'a işi tevdi etti. O göklerin, yerlerin ve ikisi arasındakilerin yaratıcısıdır. Tıpkı İncil'de denildiği gibi: 'Bana göklerin ve yerin hükümlerini ihسان et!' Bu ihşandan dolayı Mesih göklerin ve yerin yaratıcısıdır. Sonra kelime Kutsal Ruh vasıtasıyla Bakire Meryem'in rahminde ete büründü ve tek olan Mesih oldu. Artık

⁴⁸ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hidâyetü'l-hayârâ*, 383.

⁴⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hidâyetü'l-hayârâ*, 394-395. Bu öğrencisinin adı Achillas'tır. Ancak altı ay kadar bu makamdan kaldıktan sonra Alexander patrikliğe getirildi. bk. İbn Batrîk, *Kitâbu't-târîhi'l-mecmû'*, 124-127.

⁵⁰ İbn Batrîk, *Kitâbu't-târîhi'l-mecmû'*, 124; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hidâyetü'l-hayârâ*, 399.

⁵¹ İbn Batrîk, *Kitâbu't-târîhi'l-mecmû'*, 125.

Mesih hem kelime hem beşerdi. Ama ikisi de mahlûktu” diye fikrini açıkladı. İskenderiye Patriği: “O zaman bize cevap ver. Sana göre kime ibadet etmek gerekir, bizi yaratana mı yaratmayana mı?” Aryüs, “Tabi ki bizi yaratana” diye cevap verdi. Patrik, “Eğer bizi yaratan senin dediğin gibi kendisi yaratılmış Oğul ise mahlûk olan Oğul’a ibadet etmemiz gerekiyor ve Oğul’u yaratan Baba’ya ibadet küfür oluyor. Bu ise izahların en tehlikelidir.” dedi.⁵²

İmparator, Patrik ve beraberindekilerin görüşünü doğru, Aryüs’ün izahını yanlış buldu. Patriğe Aryüs ve onun gibi konuşanların aforoz etmesini emretti. Patrik, önemli merkezlerin patrik ve piskoposlarının katılacağı bir konsil tertip edip dinin gerçeklerini halka izah ettikten sonra aforozun daha uygun olacağını söyledi.⁵³

Bunun üzerine Konstantin imparatorluğun tüm eyaletlerinden 2048 patrik ve piskopos toplandı. Onların aralarında Mesih ve Meryem hakkında çok farklı düşünen kimseler vardı. Kimi İsa ve Meryem’in Allah’tan başka iki ilah olduğuna, kimi Meryem’in dokuz ay hamile kalmadığına, suyun musluktan geçtiği gibi Meryem’in rahminden geçtiğine, kimi Mesih’in alevin bir alevden tuttuğu gibi Tanrı’dan doğduğuna ve dolayısıyla kendisinden tutuşturulandan bir şey eksilmeyeceğine inanıyordu. Bir kısmı da Samsatlı Pavlus ve takipçilerinin savunduğu gibi Mesih’in bizim gibi bir mahlûk olduğuna, varlığının Meryem’den doğumuyla başlayıp sonra Tanrı’nın muhabbet ve keremiyle kendisine Tanrı oğulluğu makamı verildiğine, Tanrı’nın tek cevher ve tek uknum olduğuna inanıyordu. Bazıları da Marcion taraftarları gibi üç ezeli ilahın varlığına, kimi de 308 piskoposun iddia ettiği gibi Tanrı’nın Mesih’in kendisi olduğuna inanıyordu.⁵⁴

İmparator, tüm bu tuhaf görüşleri dinledikten sonra onların kendi aralarında ortak bir fikre ulaşmalarını sağlamak için çalışacakları ortamı hazırladı. Onların içinden 318 piskopos tek bir görüş (amentü) üzerinde ittifak etti. Diğerleri kendi aralarında bir ortak noktaya gelemediler. İmparator 318 piskoposunu büyük bir mecliste topladı; mührünü kılıcını ve asasını masaya koyarak “Bugün sizi dinin ve milletin selameti için yetkilendiriyorum” dedi. Onlar dinin muhafazası konusunda İmparator’dan yardım isteyip dini hükümler, yönetici ve piskoposların uyması gereken kurallar konusunda kendisine kırk kitap sundular.⁵⁵

Toplantıya İskenderiye, Antakya ve Kudüs patrikleri başkanlık ediyordu. Roma patriği kendi yerine iki adamını göndermişti. Bu toplantıdakiler Aryüs’ün aforoz edilmesi üzerinde fikir birliğine vardılar ve bir amentü kaleme aldılar.⁵⁶

⁵² İbn Batrîk, *Kitâbu’t-târîhi’l-mecmû’,* 125; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hidâyetü’l-ḥayârâ,* 399-400.

⁵³ İbn Batrîk, *Kitâbu’t-târîhi’l-mecmû’,* 125; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hidâyetü’l-ḥayârâ,* 400.

⁵⁴ İbn Batrîk, *Kitâbu’t-târîhi’l-mecmû’,* 125-126; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hidâyetü’l-ḥayârâ,* 400-401.

⁵⁵ İbn Batrîk, *Kitâbu’t-târîhi’l-mecmû’,* 126-127; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hidâyetü’l-ḥayârâ,* 402.

⁵⁶ İbn Batrîk, *Kitâbu’t-târîhi’l-mecmû’,* 127; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hidâyetü’l-ḥayârâ,* 403.

Bu olay Konstantin'in tahta çıkışının on yedinci senesinde gerçekleştirilmiştir. Konsilden sonra Konstantin üç yasa daha çıkardı. Buna göre putlar kırılacak ve onlara tapanlar öldürülecekti. Saraydaki memuriyetlere ancak Hıristiyanlar girebilecek, ancak Hıristiyanlar yönetici ve komutan olabilecekti. Fısıh ve sonrası çalışılmayacak, harp edilmeyecekti.⁵⁷

İmparator, Kudüs patriğinin İsa'nın haça gerildiği ve defnedildiği yere Kıyamet Kilisesinin inşası isteğine olumlu cevap verdi. Konstantin'in annesi Helena'nın Kudüs'ü ve kutsal mekânları ziyaret edip dini yapılar inşa etme adağı vardı. İmparator bunların yerine getirilmesi için külliyetli bir para bağışladı. Kıyamet ve Konstantin kiliseleri inşa edildi.⁵⁸

İmparator Kudüs'te iken büyük bir toplantı düzenlemişti. Aryüs'ün İstanbul patriği ve maiyetini ikna etmiş olan arkadaşı (Eumenius) İmparatora gelerek Aryüs'ün yanlış anlaşıldığını, onun aslında gökleri ve yeri Mesih'in yarattığını söylemediğini, aksine Mesih'in vasıtasıyla yerlerin ve göklerin yaratıldığını, onun Allah'ın kelimesi olduğunu söylediğini anlattı. Zira Allah mevcudatı kelimesiyle yaratmıştır.⁵⁹

İskenderiye patriği 318 piskoposun Aryüs'e haksızlık etmediğini, zira Aryüs'ün Baba'nın dâhil olmadığı bir Oğul yaratmasını telaffuz ettiğini savundu. Aryüs'ün "Baba diler oğul yaratır" deliline karşılık patrik "o zaman Oğul'un yaratmadaki payı Baba'dan daha fazla olur. Zira Baba sadece dilerken, Oğul hem dileyip hem yaratıyor. Bu da fikirlerin en tehlikelidir. Ayrıca Aryüs'ün izahına göre Yaratıcı yaratmada bir mahlûka ihtiyaç duyuyor. Bu da tanrılığa bir noksanlık getirir" diye cevapladı. Patriğe cevap veremeyen muhalifleri onun üzerine saldırıp ölesiye dövdüler. Elllerinden onu İmparatorun kız kardeşi kurtardı.⁶⁰

Yukarda anlatılanlara bakılırsa İbn Kayyim, Aryüs'ün ölümünden önce İmparator nezdinde aklandığını ve kiliseye yeniden kabul edildiğini, Aryüs mezhebi üzerine İzmitli Eusebius tarafından vaftiz edildiğinden bahsetmiyor. Oğul Konstantin zamanına geçerek diğer konsil ve sonuçlarına geçiyor. İbn Batrîk'e göre tartışma bitmiş, Aryüşçüler cevap bulamayıp güce başvurmuştur.

Kendisinden önceki Müslüman müelliflere göre Aryüşçülük tartışmasına daha fazla yer vermiş olmasına rağmen İbn Kayyim kendi kanaatini belirtmediği gibi Aryüs hakkında fazla müspet ya da menfi değerlendirmelerde bulunmuyor. Bunda İbn Batrîk'in Athanasius karşısında mağlup düşen bir Aryüs anlatısının etkisi olabilir. Bunun yanında Aryüşçülüğün serencamı konusunda İbn Kayyim, İbn Batrîk'ten başka bir kaynağa ulaşamamış gözüküyor. Oysa tartışma ve karşılıklı reddiyeler kaleme

⁵⁷ İbn Batrîk, *Kitâbu't-târîhi'l-mecmû'*, 128-129; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hidâyetü'l-ḥayârâ*, 403.

⁵⁸ İbn Batrîk, *Kitâbu't-târîhi'l-mecmû'*, 129; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hidâyetü'l-ḥayârâ*, 404.

⁵⁹ İbn Batrîk, *Kitâbu't-târîhi'l-mecmû'*, 131.

⁶⁰ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hidâyetü'l-ḥayârâ*, 405-406; bk. İbn Batrîk, *Kitâbu't-târîhi'l-mecmû'*, 131-132.

alma konusunda Aryüsçüler siyasi güçlerini kaybedinceye kadar sahneden çekilme- mişlerdir. Aryüsçülük doğu topraklarında Theodosius'un diğer din ve mezhepleri yasaklamasına kadar ayakta kalmış,⁶¹ Batı Roma ve Batı Roma sonrası kurulan Got krallıklarında 7. yüzyıla kadar yaşamış; Ortodoksi ile mücadele halka açık teolojik tartışmalar, reddiyeler ve siyasi mücadele olarak devam etmiştir.⁶²

2.9. İbn Haldun (öl. 808/1406)

İbn Haldun *Muḳaddime*'sinde Arius ve İznik Konsili hakkında pek alışık olmadığı- mız malumat verir. Mesela Arius'un ikinci Papa olarak Petrus'un makamına geldiğini anlatır. Petrus İncilini Latince olarak yazıp Markos'a nispet eder. Ondan sonra da Hananya gelmiş; Hananya kendisinden sonra Papa seçilmek üzere on iki papaz seçmiştir. Fakat aralarında dini hüküm ve kaideler hakkında anlaşmazlıklar ortaya çıkınca İznik Konsili toplanmış, bu toplantıda alınan kararlar yazıya geçilmiştir. Bu yüzden de Markos'un talebesi olan Hananya'nın kararı lağvedilmiştir.⁶³

İbn Haldun'un Arius'u Petrus'tan sonra ikinci Papa olarak zikretmesine sebep olan düşünce, Arius'un henüz İznik Konsiliyle tahrifata uğramamış ve Hz. İsa'ya nispeten daha yakın bir dönemde yaşamış bir Hristiyanlık yorumuna bağlı olduğu kanaati olabilir. Onun, Aryüs hakkında olumlu bir kanaate sahip olmakla birlikte bu konuda bilgi edinecek kaynaklara ulaşamamış olduğu anlaşılıyor. Verdiği bilgiler tarihen yanlıştır. Petrus Miladi ilk yüzyılda yaşamışken Aryüs 4. Yüzyılda yaşamıştır. İbn Haldun'un tarihen imkânı olmayan böylesi yanlıştır bir malumata sahip olması ilginçtir.

Sonuç

Klasik Dönem Müslüman müelliflerin Aryüsçülük hakkındaki bilgi ve değerlendirmelerini inceledikten sonra şu sonuçlara ulaştık:

Klasik Dönem Müslüman müelliflerin genelde Aryüsçülük hakkındaki birincil kaynaklara ve Aryüsçü-Ortodoks tartışmalarını etraflı inceleyen eserlere ulaşamadıkları anlaşılmaktadır. İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye ve Şehristânî anlatılarında yazılı bir kaynağa referans vermektedirler. Diğerlerinin kanaatleri dönemlerine ait duyumlara dayanmaktadır. Aryüsçülüğün İsa tasavvuru hakkındaki bilgi ve

⁶¹ Aryüsçülüğün Doğu Roma topraklarında yasaklanma ve kovuşturma süreci için bk. Adrian Gabor, *İstoria Biserica Uiversalia* (Bucureşti: Universitatea Bucureşti Facultatea de Teologie Ortodoxa, 2011), 145; H. Daniel Williams, *Ambrose of Milan and the End of Arian-Nicene Conflict* (Oxford: Oxford University Press, 1995), 70-150; Doğan, *Aryüsçü Hristiyanlık, Gotlar Dönemi ve Sonrası*, 92-104.

⁶² Aryüsçülüğün Got Krallıkları dönemindeki durumu ve Ortodoksi ile mücadelesi için bk. Doğan, *Aryüsçü Hristiyanlık*, 138-168.

⁶³ Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân İbn Haldun, *Muḳaddime* thk. M. Quatremere (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1993), 1/420.

değerlendirmelerinin Aryüşü metinlerle çelişmediğini söyleyebiliriz. Bununla birlikte İnciller, haça gerilme, enkarnasyon konularında farklı bilgi ya da görüşlere sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Nâşî el-Ekber, Aryüşülerin İsa tasavvuruna yakın bir anlatı sunsa da onların enkarnasyon inançları hakkındaki malumatı yanıltıcıdır. Aryüşülerin enkarnasyonu reddettiklerini söylemektedir. Oysa Aryüşüler bu konuda Ortodokslardan farklı bir düşünceye sahip olmamışlardır. Hasan b. Eyyûb, Aryüşülerin Mesih'in gerçek İnciline sarıldıklarını söyler ki bu malumat doğru değildir.

Aryüs ya da Aryüşü Hristiyanlar konusunda müelliflerimiz arasında diğerlerinden oldukça farklı bir bakış açısına sahip olanın Şehristânî olduğu söylenebilir. Çünkü o Aryüşü İsa tasavvurunun kaynağını merak etmiş ve farklı bir Yahudi mezhebine ulaşmıştır.

Klasik dönem Müslüman müelliflerin çoğu Aryüs ve Aryüşü Hristiyanlıktan bahsederken Aryüşüler gibi *Tanrı Oğlu* kavramını İncillerden delil getirerek anlamlandırmaya çalışmışlardır. Ayrıca İncillerdeki ifadelerin teslisi ve İsa'nın tanrılığını desteklemediğini ifade etmişlerdir. Bu yaklaşımlarından onların her birinin Yeni Ahit'e vakıf oldukları anlaşılmaktadır.

Müelliflerimizden Batı Roma topraklarında kurulan Aryüşü Got Krallıkları ve Ebionitler hakkında da bir malumata sahip olmadıklarını görüyoruz. Eğer Hz. İsa'nın açıkça beşer ve peygamber olduğunu savunan, Eski Ahit'i metin kritiğine tabi tutan ve kendilerine ait Aramice bir İncilleri bulunan Ebionitlerden haberleri olsaydı kesinlikle Hristiyan mezheplerinin karşılaştırılması bağlamında diyecekleri olur, onları Aryüşülerden fazla İslâm'a yakın bulurlardı. Fakat böyle bir malumata rastlamıyoruz.

Kaynakça

- Alhasan, Muftah. “‘İlmü’l-Kelâmi’l-İslâmî ve eşeruhû ‘ale’l-fikri’l-yehûdî (Kelâm İlminin Yahudi Düşüncesine Etkisi)”. *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1-2 (Haziran- Aralık 2019), 41-60.
- Aşırov, Tahir. “Bîrûnî’ye Göre Hıristiyanlık”. *Milel ve Nihal* 10/3 (Aralık 2013), 111-147.
- Aşırov, Tahir. *Bîrûnî’ye ve İbn Hazm’a göre Hıristiyanlık*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Athanasius. *De Synodis*. çev. John Henry Newman-Archibald Robertson. ed. Philip Schaff-Henry Wace. New York: Christian Literature Publishing Co.,1892.
- Baş, Bilal. “Monoteist bir Hıristiyanlık Yorumu: Aryüsçülük Mezhebi”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 9 (Aralık 2000), 167-200.
- Bîrûnî, Ebu’r-Reyhân Muhammed b. Ahmed. *el-Âşârü’l-bâkiye ‘ani’l-kurûni’l-hâliye*. Kahire: Mektebetü’s-Şekâfeti’d-Dîniyye, 2008.
- Doğan, Servet. *Aryüsçü Hıristiyanlık, Gotlar Dönemi ve Sonrası*. Ankara: Eskiye Yayınları, 2021.
- Duygu, Zafer. *Hıristiyanlık ve İmparatorluk, Geç Antikçağda Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*. İstanbul: Divan Kitap, 2017.
- Epiphanius, of Salamis. *The Panarion of Epiphanius of Salamis*. çev. Frank Williams. ed. Einar Thomassen-Johannes van Oort. 63 Cilt. Leiden-Boston: Brill, 2012.
- Eusebius. *Hayâtü Konstantini’l-azîm*. çev. Elkums Markus Davud. Erişim 19 Mart 2020. <https://www.christianlib.com/7751.html>.
- Gabor, Adrian. *İstoria Biserica Uiversalia*. Bucureşti: Universitatea Bucureşti Facultatea de Teologie Ortodoxa, 2011.
- Golb, Norman. “Who Were the Mağāriya?” *Journal of the American Oriental Society* 80/4 (1960), 347-359. Erişim 26 Mayıs 2021. <https://doi.org/10.2307/595885>.
- Harezmi, Muhammed b. Ahmed b. Yusuf. *Mefâtihu’l-‘ulûm*. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘Arabî, 1983.
- Hefele, Karl Joseph. *A History of the Councils of the Church*. ed. Henry Nutcombe. Edinburg: T. & T. Clark, 1876.
- Hillary, Poitiers. *On the Councils*. çev. E.W. Watson-L. Pullan. ed. Philip Schaff-Henry Wace. 9 Cilt. New York: Christian Literature Publishing Co., 1899.
- İbn Batrîk, Yuhanna. *Kitâbu’t-târîhi’l-mecmû‘ ‘ale’t- taḥkîk ve’t-taşdîk*. Beyrut: Matba‘atü Âbâi’l-Yesû‘iyyîn, 1995.
- İbn Eyyûb, Hasan. *Limazâ eslemtü? thk. S. Osman*. Kahire: Mektebetü’n-Nâfize, 2006.

- İbn Haldun, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed. *Muḳaddime*. thk. M. Quatremere. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1993.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Sa'îd. *el-Faṣl: Dinler ve Mezhepler Tarihi*. çev. Halil İbrahim Bulut. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- İbn Kayyim el-Cevziyye. *Hidâyetü'l-ḥayâra fi ecvibeti'l-yehûdî ve'n-naşârâ*. thk. O. C. Dumeyriye. Mekke: Dârü İlmi'l-Fevâ'id, 1429/2008.
- İbn Teymiyye, Taḳiyyüddin Ahmed. *el-Cevâbü's-saḥîḥ li men bedelde dîne'l-Mesîḥ*. Riyad: Dârü'l-Âsime, 1990.
- Kaçar, Turhan. *Genç Antikçağda Hristiyanlık, Doğuda İsa Doktrini'nin Siyasi ve Entelektüel Tarihi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009.
- Kādî Abdülcebâr. *el-Muḡnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*. thk. İbrâhim Medkûr vd. 20 Cilt. Kahire: eş-Şeriketü'l-Mısıriyye, 1965.
- Kādî Abdülcebâr. *Teşbîtü delâ'ili'n-nübüvve*. nşr. Abdülkerim Osman. Beyrut: Dârü'l-Arabiyye, 1966.
- Kauffmann, Friedrich. *Aus der Schule des Wulfila: Auxenti Dorostorensis Epistula De Fide Vita Et Obitu Wulfilae in Zusammenhang der Dissertatio Maximini Contra Ambrosium*. Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner, 1899.
- Kelly, John Norman. *Early Christian Doctrine*. London: Adam & Charles Black, 4. Basım, 1968.
- Müller, Zainab Angelika. *Zur Identität der Arianer*. PDF: Symbolforschung, 2009. Erişim 01 Şubat 2020. <http://www.symbolforschung.de/media/Volltexte/Zur%20identitaet%20der%20Arianer.pdf>
- Philostorgius. *Ecclesiastical History*. çev. Philip R. Amidon. ed. John T. Fitzgerald. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2007.
- Rudolf, Kurt. "Wisdom" *The Encyclopedia of Religion*. ed. Lindsay Jones- Mircea Eliade. New York: Thomson-Gale: 2005.
- Rustow, Marina. "The Qaraites as a Sect: The Tyranny of a Construct". *Sects and sectarianism in Jewish History*. ed. Sacha Stern. 149-186. Leiden-Boston: Brill, 2011.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Karâîlik". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim 13 Ağustos 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/karailik>
- Socrates, Scholasticus. *Ecclesiastical History*. çev. A.C. Zenos. ed. Philip Schaff-Henry Wace. 2 Cilt. New York: Christian Literature Publishing Co., 1890.
- Sozomen, Salminius Hermias. *Ecclesiastical History*. çev. Chester D. Hartranft. ed. Philip Schaff-Henry Wace. 2 Cilt. New York: Christian Literature Publishing Co., 1890.

- Şarfi, Abdülmecid. *el-Fikrül-İslâmî fi'r-redd 'ale'n-naşârâ ilâ nihâyeti'l-ğarni'l-âşir*. Tunus: ed-Dârü't-Tûnisiyye, 1986.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim. *el-Milel ve'n-nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 4. Basım, 2017.
- Theodoret. *Ecclesiastical History*. çev. Blomfield Jackson. ed. Philip Schaff-Henry Wace. 3 Cilt. New York: Christian Literature Publishing Co., 3. Basım, 1892.
- Williams, H. Daniel. *Ambrose of Milan and the End of Arian-Nicene Conflict*. Oxford: Oxford University Pres, 1995.
- Williams, Rowan. *Aryüs, Heresy and Tradition*. Cambridge: William B. Erdmans Publishing, Company, 1981.
- WLC, Wisconsin Lutheran College. "Fourth Century Christianity, Aryüs-Thalia". Erişim 6 Mart 2021. <https://www.fourthcentury.com/Aryüs-thalia-intro/>
- Wolfram, Hervig. *Die Germanen*. München: Verlag, C. Beck, 3. Basım, 1997.

Arius Arianism According to Muslim Scholars of Classical Period

Extended Summary

Arius coincides with the turbulent period of the Roman Empire known as the crisis of the 3rd century AD. He was born into a Berber family in Libya in the early 260s. The name Arius was heard for the first time in religious discussions during the theological debates on Jesus' nature.

According to Arius, God cannot be described and creatures cannot comprehend HIM exactly. Also God cannot be comprehended by the Son. He has no equal. The only eternal one is the Father. The Son and the Holy Spirit are not eternal and both of them are creatures. The Son was created by the will of God. In the final analysis, the Arians used the term *god* for Jesus. However, this divinity was given to him as a title because of his virtue and was not really a deity.

Arian Theology constitutes one of the most important crossroads in the Church History. It has also attracted the attention of Muslims. However, Classical Period Muslim authors did not deal with Arianism as they dealt with Orthodox Church in detail in their works. The reason of this should be that Arianism is not a living sect. Some Muslim writers considered Arianism as a Christian denomination close to Islam. Some Christian writers noticed it as a movement that prepared Islam.

With the reference of Nashi al-Akbar, (d. 293/906) Arius and his followers have the idea of a created Jesus that God has empowered to create and rule the world, and they reject incarnation. However, the idea of rejection of incarnation is not found in the documents of Arianism.

Hasan b. Ayyub (d. 378/988) states that he came across a group of Arians and that they were the closest group to the truth with the understanding of oneness, and they did not agree with the idea that Jesus is a god and the special son of God. He also states that the Arians had true Gospel of Christ. However, latter information is not correct. Because Arians had no Gospel other than Gospels of Trinitarian Christians. Also, according to Arians sonship and deity have special meaning for Jesus.

With the reference of Ibn Hazm, (d. 456/1064) Arius defended the belief of oneness of God the Creator and saw Jesus as the word of God, the means of creating the world. Although Ibn Hazm does not give much information about Arius and Arianism, he also gives the details they have the same Gospels of the Trinitarian Christians.

‘Abd al-Jabbār (d. 415/1025) argues that the Arians accept God alone and call him the Father. He reports that they believed that Jesus was the word of God, that he adopted a son by choice, that he was created before the creation of the world, and that for this reason, they argued that Jesus could be called god. Christ was born of Mary united with man and was crucified. He is a spirit created as the supreme intermediary of all other spirits, acting as the intermediary between God and humans.

Al-Shahristani (d. 548/1153) claimed that the Aryans' conception of the Messiah comes from the Jewish Mağāribā sect. According to the Mağāribā sect, God speaks to the prophets through an angel. God is so great that he cannot come into contact with matter. That is, it is beyond creating the material world. Therefore, in order to create the material world, God first created an angel and material world was created through him. The anthropomorphic expressions are used actually for this angel in the Torah and other books.

Al-Biruni (d. 453/1061) stated that Arianism was the closest to Islam and the furthest away from other Christian sects, but he never went into the details of Arian beliefs and practices.

Ibn Taymiyya (d. 728/1254) argues that the rank of sonship of God is a title which means closeness to Allah. Just as God adopted Abraham as a friend, he also adopted Jesus as a son. Ibn Taymiyya states that according to the Arians Christ was not crucified and killed and he was a prophet. Nor is he the son of God.

Ibn Taymiyya's statements about Arians are of Hasan ibn Ayyub. But narratives of Ibn Taymiyya about Arians do not exactly reflect Arianism, and are partially wrong. The concept of the Son described above does not contradict the Arians' Jesus Conception. However, the Arian concept of the Son of God has more than its Old Testament usage. Arians use both *birth of Son from God* and the *word of God* for Jesus Christ. However, they use *birth* in the sense of creation, not as a timeless divine nature as the Orthodox understand it. Creation is also a different creation before all creatures. However, the Arians do not have another narrative about the crucifixion than the Orthodox Church.

As a result, Ibn Taymiyya actually talks about the Ebionites but he thinks them Arian. He may mean a group that still has members in his own period, the 13th century. Because Ebionites interpret the *Son of God* as mere virtuous servant and it has no other meaning beyond it.

Ibn Qayyim (d. 751/1350) states that according to Arius the only eternal Father is God who created the Son (Jesus). There was a time when there was no Son and Christ was God's servant. The Negus of Abyssinia of the Prophet's time, Ashama ibn Abjar (d. 9/630) was also from this creed.

Ibn Qayyim quotes the information from the Christian author Ibn al-Batriq as his teacher Ibn Taymiyya did.

Ibn Khaldun (d. 808/1406) gives strange information about Arius. He tells that Arius came to the office of Peter as the second Pope. The information he gave is historically incorrect. While Petrus lived in the first century AD, Arius lived in the 4th century. It is interesting that Ibn Khaldun had such wrong information, which is historically impossible. Although the information of Muslim scholars about Arianism are limited, they are interesting and valuable.

Keywords: The History of Religions, Christianity, Arianism, Muslim Scholars, Jesus, Trinity, Monotheism.